

מדרש פסיקתא דרב כהנא

פסיקתא דרב כהנא הוא מדרש אגדה ארץ ישראלי המורכב מדרשות על הקריאה בתורה בחגים, ועל ההפטרות שנקראו בשבתות מיוחדות לאורך השנה. הדרשות המקוריות במדרש נערכו במאה החמישית לספירת הנוצרים.

שמו של המדרש וייחוסו

משמעות השם 'פסיקתא' היא פרק או פרשה. כנראה, שמו של החיבור במקור נקרא פסיקאתא (צורת הריבוי של המילה 'פסיקתא' הארמית) כלומר, החיבור שכל פרק בו נקרא פסיקתא.¹ השם 'פסיקתא דרב כהנא' מופיע לראשונה בתשובה של ר' משולם בן משה מהמאה ה-11, אך עוד קודם לכן המדרש מוזכר ומצוטט תחת השם 'פסיקתא' על ידי חכמי ימי הביניים החל ברב סעדיה גאון, במאה העשירית בבבל.

ייחוסו של החיבור לרב כהנא אינו ברור דיו. ישנם ששה חכמים הידועים לנו בשם רב כהנא אולם הם כולם בבליים בעוד שהמדרש נוצר בארץ ישראל. הועלו מספר הצעות להסבר שמו של החיבור:

- זהו מדרש האמוראים הקדום ביותר שהתחבר או נערך על ידי רב כהנא תלמידו של רב (במאה השלישית!)²
- רב כהנא צירף את הפרקים המרכיבים את החיבור לכדי מדרש מגובש.³
- שמו של החיבור נקרא כך מפני שבפסיקתא הפותחת את החטיבה הגדולה ביותר של החיבור (הדרשות על ההפטרות של הפורענות והנחמה, שלוש שבתות לפני תשעה באב ושבע שבתות שאחריה) מתחילה במילים: 'דברי ירמיהו' - ר' אבא בר כהנא פתח.⁴
- שמו של רב כהנא מוזכר בשני כתבי יד של החיבור בתחילת הפסיקתא על ראש השנה שיתכן ועמדה בראש החיבור.⁵
- המדרש מיוחס לרב כהנא מפני שמוזכר בתלמוד הבבלי מסכת שבת (קנב, א) 'רב כהנא פסק סידרא קמיה רבי'. כלומר, רב כהנא היה מסדר פרשיות בפני האמורא רב.⁶

זמנו, מקומו ושפתו של המדרש

מקורו הארץ ישראלי של המדרש עולה ממבנהו המבוסס על סדר הקריאה בתורה ובהפטרות על פי המנהג הארץ ישראלי,⁷ משמות החכמים שמוזכרים בו שהנם ברובם חכמי ארץ ישראל ומלשונו של המדרש המורכבת מעברית, ארמית גלילית ומילים יווניות. שילוב לשוני זה מאפיין את המדרשים שנוצרו בארץ ישראל בתקופת האמוראים.

¹ צונץ משער כי לכל פסיקתא ניתן שם נפרד ובשלב מאוחר יותר הוא הפך להיות שמו של החיבור כולו.

² כך טען בובר.

³ כך סבורים ברוד וקפסטיין.

⁴ כך טוענים צונץ ובובר. אולם לא ברור מדוע שמו של החיבור קוצר ל'פסיקתא דרב כהנא'.

⁵ כך סבור מנדלבוים.

⁶ דעה זו מובאת על ידי מאק.

⁷ ראה להלן.

הקרבה המבנית והספרותית למדרש ויקרא רבה, והמקורות שעליו מתבסס המדרש, מצביעים על כך כי הוא נערך במאה החמישית במקביל (או מעט אחר) ⁸ מדרש ויקרא רבה. ⁹

גילוי של המדרש מחדש

מדרש פסיקתא דרב כהנא לא נדפס במאות הראשונות של הדפוס העברי ולכן הוא נשכח על ידי הלומדים, למרות שהיה מצוי בידי חכמי ימי הביניים. 'העלמותו' של המדרש התאפשרה בשל שני חיבורים אחרים המכונים בשם דומה: 'פסיקתא רבתי' ו'פסיקתא זוטרתא' (פסיקתא גדולה ופסיקתא קטנה) שנקראו פעמים רבות בשם המקוצר 'פסיקתא'.

צונץ, מגדולי חוקרי המדרש במאה ה-19, שלא הכיר את הפסיקתא דרב כהנא, שיער כי היה קיים מדרש נוסף בשם 'פסיקתא'. הוא נעזר בציטוטים מתוך המדרש שמופיעים בעיקר במילון הערוך, בילקוט שמעוני ובפירוש רש"י לתורה, והצליח לשחזר את מבנהו של המדרש, לשער את זמנו ומקומו של המדרש ואפילו את מקורותיו, למרות שלא עמד בפניו אפילו כתב יד אחד של החיבור. ¹⁰ שלושים שנה לאחר מכן (בשנת 1868) הוציא **בובר** את מהדורתו למדרש, ¹¹ המבוססת על ארבעה כתבי יד שהיו ברשותו, והיא תואמת כמעט לחלוטין את השערתו של צונץ. לאחר מהדורת בובר התגלו עוד שלושה כתבי יד של המדרש וכמה קטעי גניזה ¹² שלא היו ידועים לו. **מנדלבוים** הוציא מהדורה ביקורתית חדשה למדרש בשיטה הדיפלומטית ב-1962.

תכני המדרש

המדרש מורכב מכעשרים ושמונה פסקאות, ¹³ הדורשות את הפסוקים הראשונים של הקריאה בתורה או ההפטרה של חגים ושבתות מצוינות לאורך השנה. כל פסיקתא היא יחידה ספרותית ורעיונית נפרדת, המורכבת (בדומה למדרש 'ויקרא רבה') מחטיבת פתיחתאות, ¹⁴ גוף הדרשה וסיום בדבר נחמה.

⁸ ישנן דעות במחקר כי ויקרא רבה מאוחר לפסיקתא דרב כהנא.

⁹ **צונץ** שיער כי הוא נערך סביב שנת 700, אולם הוא ציין כי הפייטן הארץ ישראלי הקליר הכיר את המדרש. מכיוון שהקליר מתוארך כיום לתקופה הביזנטית ניתן להקדים את עריכת המדרש גם על פי צונץ.

¹⁰ בשל הגאונות שבשחזור, נרחיב מעט: **צונץ** הבחין כי בעל הילקוט שמעוני מציין במקומות רבים את המילה 'פסיקתא' בשולי הגליון כציון של מקור שממנו לקח את האגדה המצוטטת. אולם, ציטוטים אלו לא תאמו את המצוי בספרי הפסיקתא שהיו ידועים לו- 'פסיקתא רבתי' ו'פסיקתא זוטרתא'. מכאן הסיק צונץ כי היה קיים מדרש נוסף בשם זה. ציטוטים אחדים תאמו את הציטוטים של ר' נתן מרומי ב'מילון הערוך'. אך ר' נתן מכנה את שם המדרש באופן מעט אחר: 'פסיקתא דסוכה', 'פסיקתא דסליחות', 'פסיקתא דפרה' ועוד. צונץ מצא כי גם רש"י מזכיר לעיתים את הפסיקתא בצירוף הכינויים שמזכיר בעל הערוך. צונץ שיער כי הכוונה לספרים שונים או לחלקים שונים של אותו החיבור. מבדיקה של הציטוטים הוא הגיע למסקנה כי אלו חלקים שונים של אותו החיבור שהרי הציטוטים המכונים בשמות שונים במילון הערוך מכונים כולם 'פסיקתא' בילקוט שמעוני. כעת פנה צונץ לבחון את הסדר הפנימי של המדרש על פי הכינויים שניתנו לשמות הפסיקתא. חלק מהשמות מתייחסים לפרשות שבוע, חלק לשמות פסוקים מהתורה או משאר ספרי המקרא, וחלקם מתוך חגים וימי תשובה. מבדיקת הפסוקים מספרי הנביאים הוא הסיק כי הכוונה להפטרות מסוימות הקשורות לקריאה לפני ואחרי תשעה באב. לאחר מכן בדק צונץ את הפסוקים מהתורה והבחין כי הם התחלות של קריאות בתורה בחגים- יום הכפורים, פסח, שבועות וחנוכה. וכן הקריאות של ארבע השבתות המצוינות שלפני פורים ואחריו. את מסקנתו הוא מנסח כך: 'הערבוביה המדומה של הפסיקתות נפתרת כמחזור מסודר של הגדות המקיפות את כל החגים ואת השבתות החשובות של כל השנה שעתים הן דורשות את הקריאות מן התורה ועתים הן דורשות את הקריאות מן הנביאים שבאותם הימים'. צונץ שחזר את הסדר המקורי של הדרשות החל מראש השנה, כשהוא מתבסס על ציטוט של בעל הערוך הקובע את פסיקתא של ראש השנה כפסיקתא הראשונה. על פי הציטוטים של הפסיקתא הוא קבע את זמנו ומקום היווצרותו של החיבור ואת המקורות שעליו הוא מתבסס. דבריו התפרסמו בספרו 'הדרשות בישראל והשתלשלותן ההסטורית' בשנת 1832.

¹¹ זוהי מהדורה הראשונה שהוציא **בובר** מתוך כ 12 מדרשים שההדיר מתוך כתבי יד, בצירוף מבוא והערות.

¹² הגניזה הקהירית, שהתגלתה באמצע המאה ה-19 בקהיר.

¹³ מספר הפרשות משתנה מכתב יד אחד למשנהו. מתוך שבעה כתבי יד המצויים בידינו של הפסיקתא דרב כהנא המספר הרב ביותר של פסקאות הוא 29 והמספר המועט ביותר הוא 11.

¹⁴ על הפתיחתא ראה במבוא למדרש ויקרא רבה.

הדרשות עוסקות בעיקר בפסוקים הראשונים של הקריאה בתורה או בהפטרה המיוחדת שנקבעה לאירוע בו היא נקראה. אולם, בפסיקאות רבות הנושא המרכזי כלל לא עוסק באירוע שעליו הפסיקתא חוברה. כך למשל הפסיקתא שיועדה ליום הכפורים עוסקת בפסוק הראשון של הקריאה בתורה 'אחרי מות שני בני אהרן' (ויקרא טז, א),¹⁵ ודנה בחטיבת הפתיחתאות בתופעה של גורל זהה שזוכים לו רשעים וצדיקים גם יחד. ובגוף הפסיקתא מצויים מדרשים התולים בבני אהרון חטאים מחטאים שונים שיתכן וגרמו לסופם המר. פסיקתא זו לא דנה כלל ביום הכפורים עצמו. כך גם בפסיקתא לחנוכה הדורשת את הפסוקים הראשונים של הקריאה בתורה 'ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן' (במדבר ז, א) הפסיקתא עוסקת בחנוכת המשכן ודורשת את הפסוקים הראשונים של הפרק זה אחר זה, אולם אין בה אף התייחסות לחג החנוכה.

תופעה זו הובילה את **פרנקל** לטעון כי פסיקתא דרב כהנא הוא למעשה ליקוט של פסיקאות מתוך חיבורים שהיו קיימים בתקופת עורך המדרש לכדי חיבור חדש המלווה את הקריאה השנתית בבית הכנסת, ואינו חיבור עצמאי. פרנקל מסתמך בטיעונו זה על תופעת הפרשות הכפולות בין פסיקתא דרב כהנא ובין מדרש ויקרא רבה (ראה להלן). פרנקל משער כי רק הפסיקאות הדורשות פסוקים מספרי הנביאים חוברו לראשונה לשם מדרש זה, אך הפסיקאות שדורשות פסוקי מקרא נלקחו כפי שהם, ללא כל שינוי, ממדרשי אגדה על ספרי התורה, שמתוכם רק מדרש ויקרא רבה הגיע לדינו.¹⁶

המדרש מכיל מלבד פתיחתאות ודרשות פסוקים סיפורים רבים, פתגמים ומשלים. לדוגמא הסיפור על ר' אלעזר בן רשב"י שעבד כסבל של תבואה בשוק עד שנגלה לו אליהו ולימדו תורה במשך שלוש עשרה שנה (פסיקתא ויהי בשלח), הסיפור על אדם שהפחית את כמות המעשרות שהפריש משדהו כל שנה, ושדהו בתגובה הניב פחות ופחות תבואה (פסיקתא עשר תעשר), משל המלך שנמנע לדבר עם בתו שבגרה בפרהסיא (פסיקתא ויהי ביום כלות משה), רצף המשלים על המלך שחיפש אישה בת טובים (פסיקתא בחודש השלישי), ועוד. כמו כן הפסיקתא דרב כהנא כוללת דרשות המרחיבות את דברי הנביאים באופן סיפורי. לדוגמא, שליחת כל הנביאים לנחם את ירושלים וסירובה לקבל תנחומים עד שה' בעצמו בא לנחמה (פסיקתא נחמו), ועוד.

מבנה המדרש

מספר הפסיקאות וסדרן המקורי מצויים במחלוקת החוקרים. הנחת היסוד לדיון בסוגיה זו היא שהפסיקתא משקפת את מנהג הקריאה הארץ ישראלית הקדום. המחלוקת נסובה בין השאר גם על פסיקאות המכילות סימנים הזרים למנהג הארץ ישראלית, דוגמת קריאה ליום טוב שני שצוין רק בגלות. ההצעות שעלו במחקר למספר הפסיקאות וסידורן:

- **צונץ** שיער כי הפסיקתא הכילה 29 פסיקאות והתחילה בפסיקתא לראש השנה.
- **בובר** התקיין את מהדורתו על פי כתב יד הפותח בקריאה לחנוכה, וכלל במהדורה 32 פרשות, אך ציין כי 4 מתוכן כפולות או לא מקוריות.

¹⁵ פסיקתא זו מצויה גם במדרש ויקרא רבה פרשה כ.

¹⁶ **פרנקל** מדגים את שיטתו זו על ידי ניתוח סיפורים מפסיקאות שונות במדרש ומצביע על האופי השונה של הסיפורים - בחלק מהפסיקאות מצויים סיפורי חכמים התואמים את תכונות סיפור האגדה בתקופה הקלאסית, לעומת סיפורים עממיים הלוקחים משכבה ספרותית אחרת. תופעה זו מאששת לדעתו את האופי המלוקט של המדרש. למרות אופיו המלוקט של המדרש יש בו חידוש רב, לדעתו, והוא הבחירה במבנה של פסיקאות דרשניות (ולא פרשניות) גם לטקסטים סיפוריים במקרא וגם לפרקי נביאים, המתאימים למדרש פרשני. הדרשה הדרשנית שנוצרה בראשיתה 'בלית ברירה' לשם חיבור מדרש אגדה המבוסס על טקסט הלכתי בספר ויקרא, הופכת להיות המסגרת הספרותית המועדפת על דרשנים ועורכי מדרש. תופעה זו מתרחבת מאוחר יותר במדרשי התנחומא שבהם כל ספרי התורה נדרשים במסגרת של דרשות ולא מפורשים פסוק פסוק כפי שמצוי במדרשי התנאים ובבראשית רבה.

- **מנדלבוים סבור כי צונץ** דייק בהשערותיו וכי הפסיקתא החלה בדרשה לראש השנה, אך הוא התקין את מהדורתו על פי כתב יד הפותח בדרשה לחנוכה.¹⁷ הוא כלל במהדורה 28 פסיקאות ועוד 7 נספחים.
- **גולדברג סבור כי החיבור התחיל** בדרשה לשבת חנוכה והכיל 28 פסיקאות. הוא נעזר בשיקול מבני נוסף לשם הכרעה איזו פסיקתא מקורית לחיבור- היחס בין מספר הפתיחותאאות בתחילתה של כל פסיקתא (מבחינה מספרית או מבחינת היקפן) ובין הדרשות שבאות אחריהן.¹⁸ החיבור פותח בדרשה לשבת חנוכה דווקא, מפני שמחזור הקריאה הארץ ישראלי הקדום ארך כשלוש שנים וחצי ולכן הקריאה בתורה לשבת חנוכה היא הקריאה בתורה בשבת הראשונה בשנה שחוזרת על עצמה באופן קבוע מדי שנה. ובנוסף, גולדברג סבור כי העורך היה מעוניין שהחיבור יסתיים בפסיקתא לשמיני עצרת (מכיוון שהדרשה המסיימת את הפסיקתא הזו מהווה, לדעתו, מעין דרשת סיום לכל החיבור) ולכן אין לו ברירה אלא לפתוח בקריאה לשבת חנוכה.

סדר הפסיקאות המקורי המשוער בפסיקתא דרב כהנא¹⁹

האירוע	הקריאה בתורה או בהפטרה
1. ראש השנה	'בחודש השביעי באחד לחדש' (ויקרא כג, כד)
2. שבת שובה	'שובה ישראל עד ה' אלהיך' (הושע יד, ב)
3. סליחות	(לא נתברר)
4. יום הכיפורים	'אחרי מות שני בני אהרן' (ויקרא טז, א)
5. סוכות	'ולקחתם לכם ביום הראשון' (ויקרא כג, מ)
6. שמיני עצרת	'ביום השמיני עצרת' (במדבר כט, לה)
7. שבת חנוכה	'ויהי ביום כלות משה' (במדבר ז, א)
8. שבת שקלים	'כי תשא את ראש בני ישראל' (שמות ל, יב)

¹⁷ **מנדלבוים** מפרט במבוא למהדורתו את התלבטותיו לגבי מבנה המהדורה. הוא סבור כי הסדר המקורי של המדרש התחיל בראש השנה ויש בידיו אף כתב יד הבנוי על פי סדר זה, אולם, הוא לא יכול לבסס עליו את המהדורה, מכיוון שהוא כתב היד המאוחר ביותר שברשותו (בן המאה ה-16, בעוד שכתב היד הקדום ביותר נכתב ב1291) שנכתב ברישול, ומכיל השמטות ושינויים. מנדלבוים התלבט אם לבסס את המהדורה על כתב היד הקדום ביותר, אך לשנות את הסדר של הפסיקאות על פי הסדר הנכון, לדעתו, אך החליט בסופו של דבר להיצמד לכתב היד המקורי גם בסדר הפסיקאות, למרות שאיננו משקף, לדעתו, את הסדר המקורי של פסיקאות המדרש.

¹⁸ **גולדברג** מצביע על התפתחות צורנית במבנה של המדרשים: מדרשי התנאים בנויים על פרשנות לפסוקים על פי סידרם, בראשית רבה גם הוא בנוי כמדרש ביאורי על פסוקי המקרא ולמעשה ממשיך מבחינה צורנית את מדרשי התנאים. ויקרא רבה בנוי על סדר **המחזור התלת שנתי** של הקריאות בתורה בשבתות ודורש רק את פסוקי הסדר ולא את כל פסוקי החומש מפני שקיים כבר מדרש ביאורי לספר הוא מדרש ההלכה- הספרא. מדרש הבנוי דרשות שרשות ולא ביאור רצוף משקף למעשה התפתחות מאוחרת. הפסיקתא דרב כהנא משקפת שלב נוסף בהתפתחות זו והיא בנויה על סדר הקריאה **השנתי** לשבתות ולחגים. ההבדל הצורני בא לידי ביטוי בהיבט נוסף והוא היחס בין הפתיחותאאות לדרשות בכל פרשה. במדרשי התנאים ובבראשית רבה פירוש הפסוקים הוא העיקר ולכן מעטות בהם הפתיחות (והן לרוב פשוטות ולא מורכבות ממספר יחידות) והדרשות בהם מרובות. אולם במדרש ויקרא רבה ובפסיקתא דרב כהנא, שבהם הדגשת הפסוק הפותח את הקריאה הוא העיקר, מרובות הפתיחות בראש כל פרשה (והן לרוב פתיחות מורכבות) ומעטות דרשות הפסוקים. בשל כך גולדברג מכריע האם הפסיקתא מקורית לחיבור או היא תוספת מאוחרת על פי היחס המספרי (או ההיקף) בין הפתיחותאאות לבין הדרשות המרכיבות אותה.

¹⁹ הטבלה מתוך ספרו של **פרינקל** 'מדרש ואגדה'.

9. שבת זכור	'זכור את אשר עשה לך עמלק' (דברים כה, יז)
10. שבת פרה	'וידבר ה'...ויקחו אליך פרה אדומה' (במי יט, א)
11. שבת החודש	'ויאמר ה'...החדש הזה לכם' (שמות יב, א)
12. שבת ר"ח ניסן	'וידבר ה'...את קרבני לחמי לאשי' (במד' כח, א)
13. שבת הגדול	'ויהי בחצי הלילה' (שמות יב, כט)
14. פסח (חול המועד?)	'והניף את העומר לפני ה'' (ויקרא כג, יא)
15. א' פסח	'שור או כשב או עז כי יִלְדִי' (ויקרא כב, כז)
16. שבת חול המועד	עשר תעשר את כל תבואת זרעך' (דברים יד, כב)
17. ז' פסח	'ויהי בשלח פרעה את העם' (שמות יג, יז)
18. שבועות	'בחדש השלישי לצאת בני ישראל' (שמות יט, א)
19. שבת שלישית לפני ט' באב	'דברי ירמיהו בן חלקיהו' (ירמיה א, א)
20. שבת שניה לפני ט' באב	'מה מצאו אבותיכם בי עֲוֹלִי' (ירמיה ב, ה)
21. שבת אחרונה לפני ט' באב	'איכה ישה בדד' (איכה א, א)
22. שבת ראשונה אחרי ט' באב	'נחמו נחמו עמי' (ישעיה מ, א)
23. שבת שניה אחרי ט' באב	'ותאמר ציון עזבני ה'' (ישעיה מט, יד)
24. שבת שלישית אחרי ט' באב	'עֲנִיָּה סַעֲרָה לֹא נַחְמָה' (ישעיה נד, יא)
25. שבת רביעית אחרי ט' באב	'אנכי אנכי הוא מנחמכם' (ישעיה נא, יב)
26. שבת חמישית אחרי ט' באב	'ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה' (יש' מט, כא)
27. שבת ששית אחרי ט' באב	'קומי אורי כי בא אורדך' (ישעיה ס, א)
28. שבת שביעית אחרי ט' באב	'שוש אשיש בה'' (ישעיה סא, י)

פסיקתא דרב כהנא וחיבורים נוספים בספרות חז"ל

פסיקתא דרב כהנא מכיר את התלמוד הירושלמי, את מדרש בראשית רבה, ויקרא רבה ואיכה רבה. הזיקה המשמעותית ביותר של המדרש היא לויקרא רבה מכיוון שישנן חמש פסיקאות שמופיעות גם בפסיקתא דרב כהנא וגם בויקרא רבה.²⁰ עובדה זו מעוררת את שאלת היחס בין שני החיבורים. ההשערות השונות בדבר מקורן של פרשות אלו תלוי במידה רבה בהבנת אופיו של כל חיבור.²¹

²⁰ הפסיקאות הן בחודש השביעי (ויק"ר כט), אחרי מות (ויק"ר כ), ולקחתם לכם (ויק"ר ל), העומר (ויק"ר כח), שור או כשב (ויק"ר כז).

²¹ היינמן טוען כי יש לבחון כל פסיקתא המשותפת לשני החיבורים בפני עצמה ולבדוק היכן היא יותר נחוצה. לדעתו המעבר בין החיבורים היה דו סטרי. אלבק, פרנקל וגולדברג סבורים כי הפסיקאות מקוריות בויקרא רבה ומשם הועברו לפסיקתא דרב כהנא. גולדברג מבסס את דעתו על ההתפתחות המאוחרת העולה ממבנה הפסיקתא, המבוסס על הקריאה השנתית בתורה ובהפטרה, בעוד שויקרא רבה מהווה שלב קדום יותר של מדרש המבוסס על הקריאה התלת שנתית. פרנקל סבור כי פסיקתא דרב כהנא אינו חיבור עצמאי אלא ליקוט של פסיקאות

*** טייטה *** למקור המאמר ראה הספר [מבוא למדרשים מאת ענת רייזל](#)

מהדורה מדעית

למדרש פסיקתא דרב כהנא מהדורה מדעית בשיטה הדיפלומטית בצירוף מבוא והערות מאת ב' מנדלבוים.

ביבליוגרפיה חלקית

1. אנציקלופדיה יודאיקה בערך : Pesikta De Rav Kahana
 2. א' גולדברג, 'פסיקתא דרב כהנא', קרית ספר מ"ג תשכ"ח, עמ' 69 – 79.
 3. יי היינימן, 'פרשות בויקרא רבה שמקורותן מפוקפקות', תרביץ לו (תשל"ח) עמ' 339 – 345.
 4. ח' מאק, מדרש האגדה, משרד הביטחון, תל אביב 1989.
 5. ב' מנדלבוים, פסיקתא דרב כהנא, ניו יורק תשמ"ז.
 6. מ' מרגליות, מבוא נספחים ומפתחות למדרש ויקרא רבה, ירושלים תש"ך.
 7. יי פרנקל, מדרש ואגדה, האוניברסיטה הפתוחה, כרך ג', תל אביב תשנ"ג.
 8. י"ט צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תשי"ד.
9. Stemberger, Introduction to the Talmud and Midrash, 1996.